

Гісторыя

Да пытання аб ролі палітычнай ідэалогіі ў развіцці беларускага нацыянальнага руху ў 19 - пачатку 20 ст.

Алесь Смалянчук (Гародня)

Беларускі нацыянальны рух пачатку 20 ст. не ажыццявіў сваёй галоўнай задачы – утварэння незалежнай дзяржавы. Абвешчана 25 сакавіка 1918 г. Беларуская Народная Рэспубліка рэальнай незалежнасці не мела. Амаль усё 20 ст. існавала створаная большавікамі Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка як сурагат беларускай дзяржаўнасці, цалкам залежны ад камуністычнай Масквы. Пытанне, чаму беларускае нацыянальна-культурнае Адраджэнне не завяршылася ўтварэннем нацыянальнай дзяржавы, застаецца адным з галоўных у беларускай гістарычнай навуцы.

У якасці гіпотэзы паспрабуем падысці да гэтага пытання, трактуючы беларускую нацыю не як этнакультурную арганізацыю, а як пэўнае палітычнае аб'яднанне, галоўным крытэрыем прыналежнасці да якога з'яўляецца ўсведамленне Беларусі (або “гістарычнай Літвы”) як сваёй Радзімы, прысутнасць пачуцця пэўнай беларускай грамадзянскасці. Адназначна паняцце беларускасці пашыраецца на дзейнасць людзей, якія ўспрымалі Беларусь (або “гістарычную Літву”) як самабытны рэгіён, як суб'ект гісторыі і працавалі дзеля яе пераўтварэння ў суб'ект палітычнага жыцця. У сувязі з гэтым не мае прыныповага значэння пытанне, ці лічылі гэтыя людзі сябе беларусамі. Палітычная трактоўка нацыі прымушае звярнуць увагу на пытанне пра значэнне палітычнай ідэалогіі ў нацыянальных працэсах.

Нацыянальнаму руху палярэднячаў працяглы этап “культурнага назаплення”, вынікам якога было станаўленне беларускай культурнай традыцыі.

На пачатку 20 ст. яшчэ не існавала адзінай назвы для беларускага этнасу і тэрыторыі яго пражывання. Назва “Беларусь” замацавалася толькі за ўсходнімі губернямі – Магілёўскай, Віцебскай і часткай Смаленскай, – сярод насельніцтва якіх была шырока распаўсюджана саманазва “беларусы”. Заходнія губерні – Менская, Гарадзенская і Віленская – называліся “Літвой”, а іх насельніцтва – “літвінамі”. У грамадска-культурным жыцці панавала польская мова. На развіццё этнічнай самасвядомасці “беларусаў-літвінаў” пасля ліквідацыі уніяцкай царквы ў 1839 г. адмоўна ўплываў раскол па веравызнанні на праваслаўных і каталікоў. Прычым праваслаўе трактавалася ўладамі ў якасці “рускай веры”, а каталіцызм – “польскай”.

Расійская афіцыйная навука разглядала Беларуска-літоўскі край як “ісконна рускія землі”, а “беларусаў-літвінаў” як сапсаваную палякамі частку рускага народа. З іншага боку, некаторыя польскія навукоўцы імкнуліся давесці, што беларуска-літоўскія землі з'яўляюцца часткай Польшчы, а іх славянскія жыхары – этнаграфічнай групай польскага этнасу. У выніку ў першай палове 19 ст. не існавала ўласна беларускай культурнай традыцыі. Працэс беларускага культурнага назаплення адбываўся на двух шляхах, якія ўмоўна можна назваць “літвінскай” і “заходнерускай” культурнымі традыцыямі.

Ліцвінская культурная традыцыя, паводле Святланы Куль-Сяльверстай¹, грунтавалася на гістарычных і культурных традыцыях ВКЛ, пэўнай тэндэнцыі дэмакратызацыі, якая праяўлялася ў цікавасці да народнай культуры, на ўсведамленні этнакультурнай адметнасці як ад рускіх, так і ад палякаў з этнічнай Польшчы. Трэба дадаць, што яна была часткай т.зв. “Рэчпспалітаўскага патрыятызму”, хаця і адрознівалася высокай ступенню аўтаномнасці. Па сваёй канфесійнай прыналежнасці большасць прадстаўнікоў гэтай традыцыі з’яўляліся вернікамі каталіцкага касцёла, а па сааслоўнаму складу належалі да шляхты. Літаратурныя і публіцыстычныя творы ў межах гэтай традыцыі ствараліся на польскай, літоўскай і беларускай мовах. Апошняя перадавалася на пісьме лацінкай. Цэнтрам ліцвінскай традыцыі з’яўлялася Вільня.

Ля вытокаў беларускага культурнага наапаплення ў межах ліцвінскай традыцыі стаяла група прафесараў гісторыі, славістыкі і права Віленскага універсітэта. Працы Міхала Баброўскага, Ігната Даніловіча, Юзафа Ярашэвіча і інш. пашыралі ўсведамленне беларуска-літоўскага краю як суб’екта гістарычнага працэсу. Традыцыі гэтай гістарычнай школы пазней працягвалі Яўстах Тышкewіч, Тэадор Нарбут і Адам Кіркор.

Працэсу беларускага культурнага наапаплення спрыяла таксама літаратурная творчасць Адама Міцкевіча, Яна Баршчэўскага, Яна Чачота, Аляксандра Рыпінскага, Уладзіслава Сыракомлі (Людвіка Кандратовіча), Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. Апошняму суджана было стаць першым у 19 ст. класікам беларускай літаратуры.

У канцы 50-ых гадоў 19 ст. расійскія ўлады нанеслі адчувальны ўдар па беларускім культурным наапапленні ў межах ліцвінскай традыцыі. У 1859 г. Галоўнае ўпраўленне цензуры прыняло пастанову, якая забараняла друкаванне беларускіх твораў на лацінцы ці, як адзначылі цензары, “польскім шрыфтам”². Гэтая забарона прычынілася да крызісу ліцвінскай традыцыі. Дарэчы, ужо ў творчасці В.Дуніна-Марцінкевіча назіраўся пэўны адыход ад яе асноўных прынцыпаў. Пісьменнік і драматург шырока выкарыстоўваў тэрміны “беларусы” і “Беларусь”, ужываў запасы чанні не толькі з польскай, але і з рускай мовы. Некаторыя свае творы В.Дуніна-Марцінкевіч пісаў кірыліцай.

Беларускае культурнае наапапленне адначасова адбывалася на шляху развіцця заходнерускай культурнай традыцыі. Яе характэрныя рысы на пачатку 19 ст. – усведамленне самабытнасці Беларусі як “Заходняй Русі”, апеляцыя да гістарычных традыцый Полацкага княства, высокая ацэнка ролі праваслаўнай царквы ў гісторыі “заходнярускіх зямель”, антыпольскасць і антыкаталіцкасць. Па канфесійнай прыналежнасці большасць прадстаўнікоў заходняруускай традыцыі – уніяты, а пасля 1839 г. – вернікі праваслаўнай царквы. Многія належалі да праваслаўнага духавенства, займалі дзяржаўныя ці вайсковыя пасады або былі звязанымі з расійскімі магнатамі. Літаратурныя і публіцыстычныя творы пісаліся па-руску і па-беларуску. Беларуская мова, якую звычайна называлі “заходняруускай гаворкай”, перадавалася кірыліцай. Заходнярууская традыцыя ў першай палове 19 ст. развівалася пераважна на Гомельшчыне і Магілёўшчыне. Яе прадстаўнікоў Аляксандр Цвікевіч назваў

¹ Выступленне на VII Міжнароднай канферэнцыі “Polsko-białoruskie związki i jezykowe, literackie, historyczne i kulturowe” (Беласюк, 1999)

² Біч М. Гістарыяграфічныя “навацыі” у навучальнай літаратуры // Беларускі гістарычны агляд. Т.5. Сш.2 (9) Мінск, 1999. С. 496.

“беларусафіламі ў расейскай культуры”³.

Сярод тых, хто, нават не ўсведамляючы гэтага, прычыніўся да працэсу беларускага культурнага наапапення варта згадаць імя заснавальніка беларускай археаграфіі Івана Грыгаровіча, гісторыка Міхала Без-Карніловіча, этнографа і журналіста Паўла Шпілеўскага. Апошні ў 1845 г. склаў “Слоўнік беларускай гаворкі” і “Кароткую граматыку беларускай мовы”. Аснову беларускага алфавіта складала кірыліца грамадзянскага шрыфту. Улады не дазволілі выдаць граматыку. Тым не менш, заходняруская культурная традыцыя па сваёй знешняй форме не прырэчыла расійскай афіцыйнай ідэалогіі, аснову якой складала вядомая формула графа Уварава: “праваславіе, самодержавіе, русская народность”.

Працэс культурнага наапапення, у межах якога адбывалася фармаванне нацыянальнай свядомасці, не быў ізалюваны ад развіцця палітычнай ідэалогіі. У першай палове 19 ст. у грамадскай думцы Беларусі і Літвы дамінавалі лібералізм і кансерватызм. Паводле гісторыка Марыны Сакаловай, пад кансерватызмам першай паловы 19 ст. трэба разумець такі тып палітыкі, у адпаведнасці з якім асноўнымі ўмовамі функцыянавання грамадства лічыўся парадак і сацыяльная збалансаванасць, супрацоўніцтва розных саслоўяў і класаў, захаванне традыцыйных асноў грамадскага жыцця і адвечных чалавечых каштоўнасцяў, абмежаванае (саслоўнае) выбарчае права, моцны ўрад. Вялікае значэнне надавалася рэлігіі і саслоўна-карпаратыўным формам грамадскага жыцця. Лібералы Беларуска-літоўскага краю ў гэты перыяд сваёй мэтай лічылі дасягненне свабоды асобы і забеспячэнне сацыяльнага прагрэсу. Пад апошнім разумелася свабода сумлення, вызваленне асобы ад дзяржаўнай апекі, адмена саслоўных прывілеяў, устанавленне палітычных свабод. Першымі крокамі павінны былі стаць адмена прыгоннага ладу і судовая рэформа. Ажыццяўленне гэтых мер стварала магчымасці для нацыянальна-культурнага Адраджэння беларускага і літоўскага этнасаў⁴.

Характэрныя для кансерватыўнай ідэалогіі такія формы рамантычнага правядзення нацыяналізму як расійская тэорыя афіцыйнай народнасці (формула графа Уварава) і польскі месіянізм у большай ступені былі разнавіднасцямі дзяржаўніцкай ідэалогіі. Працэсы беларускага і літоўскага культурнага наапапення кансерватарамі ігнараваліся.

А вось з лібераламі ўсё было інакш. Ліберальны рух не быў аднародным. Ужо ў першай трэці 19 ст. у ім пачала вызначацца памяркоўная і радыкальная плыні. На думку М.Сакаловай, лініяй падзелу сталі адносіны да дэмакратыі. Памяркоўныя лібералы бачылі ў дэмакратыі толькі сродак вырашэння сацыяльных канфліктаў праз дасягненне кампрамісу. Галоўныя надзеі яны звязвалі з культурна-асветніцкай працай. Радыкалы разумелі дэмакратыю як кіраванне дзяржавай пры ўдзеле ўсяго народу. Дзеля стварэння справядлівага “дэмакратычнага” грамадства яны імкнуліся да знішчэння існуючага ладу шляхам народнай рэвалюцыі. Радыкалы актыўна спрабавалі пашырыць свае ідэі сярод сялян і рамеснікаў.

Усё гэта было характэрна для дзейнасці Франца Савіча, Юліяна Бакшанскага і асабліва Канстанціна Вікенція Каліноўскага, аднаго з кіраўнікоў паўстання 1863-64 гг.

³ Цвікевіч А. “Западнорусізм”. Нарысы з гісторыі грамадзянскай мыслі на Беларусі ў канцы XIX і пачатку XX в. Мінск, 1993. С. 54.

⁴ Сакалова М. Кансерватызм у Беларусі ў XIX ст. // Беларускі гістарычны часопіс. 1997 №1. С. 23; Янаж. Пачатак ліберальнага руху ў Беларусі (фукатіс).

у Беларусі і Літве. У 1862 г. ён наладзіў выданне першай беларускай газеты „Мужыцкая праўда”, на старонках якой выступаў за палітычнае і духоўнае вызваленне беларускіх сялян, праводзіў ідэю стварэння дэмакратычнай народнай дзяржавы. Спроба К.Каліноўскага спалучыць ідэалогію радыкальнага лібералізму з этнакультурнымі элементамі аказалася досыць удалай. Пастаянная апекацыя да гістарычных, культурных і рэлігійных традыцый, спроба ўзняць грамадскі прэстыж беларускай мовы паспрыялі актыўнаму далучэнню беларускага сялянства В іленшчыны і Гарадзеншчыны да паўстання.

Падзеі першай паловы 60-ых г. 19 ст. моцна паўплывалі на далейшую эвалюцыю працэсу культурнага наапаўнення. Адмена прыгоннага ладу і паўстанне прыспешылі працэс дэмакратызацыі грамадства Беларусі, які, паводле Міхала Рамэра⁵, генетычна звязаны з нацыянальным Адраджэннем. Маніфест 19 лютага 1861 г. нанёс моцны ўдар па саслоўнай структуры грамадства. Паўстанне 1863-1864 гг. паспрыяла палітычнай актывізацыі сацыяльных нізоў незалежна ад таго, на чым баку яны знаходзіліся. Яно ж прыспешыла працэс ліквідацыі прыгонніцтва ў Беларусі і Літве. Аднак дэмакратызацыя адбывалася ва ўмовах рэзкага ўзмацнення палітыкі русіфікацыі. Адзінай магчымай сацыяльнай легальнай грамадскай дзейнасці становіўся ўдзел у гэтай палітыцы. Частка сацыяльных нізоў насельніцтва Беларусі пайшла па гэтым шляху. А вось большасць мясцовай шляхты ў сваіх культурных патрэбах пачала арыентавацца на Польшчу, г.зн., што палітычная паланізацыя гэтай часткі грамадства больш актыўна дапаўнялася паланізацыяй культурнай. Усё гэта прычынілася да выразнага крызісу літвінскай традыцыі. Затое заходняруская традыцыя атрымала нават урадавую падтрымку.

Расійскія ўлады дзеля ўмацавання ўласных пазіцый актыўна разыгрывалі “беларускую карту”. Напрыканцы 60-ых гадоў 19 ст. яны дазволілі друкаваць на беларускай мове кірыліцай этнаграфічныя зборнікі. Пашыралася ўжыванне тэрміна “Беларусь”. Прычым да “беларускіх” зямель улады пачалі адносіць ужо і Менскую губерню. Распаўсюджвалася ідэя вызначэння этнічнасці па мове, што цалкам адпавядала інтарэсам расійскага афіцыёзу, які лічыў беларускую мову толькі дыялектам рускай.

Апафеозам гэтай палітыкі стала выпрацоўка ў 70-ыя гады 19 ст. т.зв. “тэорыі заходнерусізму”. Паводле яе, Беларусь з’яўлялася культурнай і дзяржаўнай часткай Расіі, а беларусы – адгалінаваннем рускага этнасу. Этнаграфічныя асаблівасці беларусаў тлумачыліся польскімі ўплывамі і падлягалі ліквідацыі. Апошнім тэорыя заходнерусізму істотна адрознівалася ад заходнярускай культурнай традыцыі. Зрэшты не ўсе “заходнярусы” падзялялі ідэю знішчэння этнаграфічных асаблівасцяў. Як гэта часта бывае ў гісторыі, рэальныя наступствы пэўных дзеянняў не адпавядалі намерам тых, хто іх здзяйсняў. У першую чаргу гэта адносіцца да вынікаў этнаграфічных даследаванняў 60-90-ых г. 19 ст. Яны павінны былі ўмацаваць тэорыю заходнерусізму, але на самой справе іх вынікі толькі пацвярджалі факт існавання самастойнага беларускага этнасу.

Працэс беларускага культурнага наапаўнення, які адбываўся ў межах літвінскай і заходнярускай культурных традыцый, ва ўмовах дэмакратызацыі грамадства

⁵ Römer M. Litwa. Studia nadrodzianiem arodu litewskiego. Lwów, 1908. S. 224

паспрыяў паступоваму афармленню ўласна **беларускай культурнай традыцыі**. Непасрэднае дачыненне да гэтага мелі мясцовыя лібералы. Але не толькі яны.

У канцы 70-ых – пачатку 80-ых гадоў 19 ст. беларускія народнікі выступілі з тэрэтычным абгрунтаваннем існавання беларусаў як “асобнай галіны славянскага племені”. Упершыню выпрацоўка нацыянальнай ідэалогіі аказалася звязанай з сацыялістычнай ідэяй у яе народніцкім варыянце. У народніцкіх выданнях (“Пісьмы пра Беларусь. Пісьмо першае” Данілы Баравіка, “Пасланне да землякоў беларусаў” Шчырага беларуса, у двух нумарах гектаграфічнага часопіса “Гомон” і інш.)⁶ адзначаліся спецыфічныя кліматычныя, прыродна-геаграфічныя, гістарычныя і этнаграфічныя ўмовы, якія адрознівалі Беларусь ад Расіі, Польшчы і Украіны. Падкрэслівалася адметнасць беларускай мовы. Народнікі сцвярджалі, што беларускі народ адчувае сваю арганічную еднасць і адрознівае ўласныя інтарэсы ад польскіх і вялікарускіх. Аўтары публікацый прапанавалі лозунг “Беларусь для беларусаў”. Пры гэтым беларускі этнас успрымаўся імі як выключна плябейскі, сялянскі. Такая абмежаваная трактоўка ў далейшым прывядзе да этналінгвістычнай і сацыяльнай абмежаванасці беларускай культурнай традыцыі.

Ідэю самастойнасці беларускага этнасу адстойвалі таксама аўтары публікацый у легальнай газеце “Минский листок”, якая была цэнтрам групы беларускіх памяркоўных лібералаў. Гісторык Мітрафан Доўнар-Запольскі ў сваіх артыкулах (1888) даказваў існаванне беларускай нацыі, падкрэсліваючы самабытнасць беларускай гісторыі і мовы.

На канчатковае афармленне беларускай культурнай традыцыі моцна паўплывала літаратурная дзейнасць Францішка Багушэвіча (1840-1900). У прадмове да “Дудкі беларускай”, выдадзенай у Кракаве ў 1891 г. на лацінцы, паэт абвясціў пра існаванне самастойнай і паўнацэннай беларускай мовы, акрэсліў тэрыторыю яе распаўсюджання, папярэдзіў, што страта роднай мовы прывядзе да знікнення беларускага этнасу. Паэт з гонарам згадаў мінулае Беларусі, калі яна разам з Літвой баранілася ад крыжацкіх нападаў, а пасля ўтварэння дзяржавы Гедыміна апынулася ў сярэдзіне Літвы як “тое зярно ў гарэху”⁷. Упершыню ў гэтай прадмове ўсе этнічныя беларускія землі былі названыя Беларуссю.

На старонках “Мужыцкай праўды”, у творах Ф.Багушэвіча, у публікацыях “Минского листка” прысутнічалі пэўныя праявы нацыянал-кансерватызму (тэрмін Н.Недасека⁸). Маецца на ўвазе, ідэя захавання культурных традыцый, абароны ўласнай культурнай адметнасці ад поўнай дэнацыяналізацыі. Менавіта гэтая ідэя прыцягнула да беларускай культурнай дзейнасці такіх прадстаўнікоў вышэйшых колаў грамадства як Аляксандр Ельскі і Эдвард Вайніловіч.

Ёсць усе падставы лічыць беларускіх народнікаў і Францішка Багушэвіча “піянерамі” ўласна беларускага Адраджэння. Менавіта яны, у першую чаргу, прычыніліся да афармлення “палітычнага” этапа беларускага нацыянальнага руху, які распачынаецца напрыканцы 19 – пачатку 20 ст. Хаця ва ўмовах Расійскай імперыі, дзе дзяржава была найперш інструментам гвалту, нават літаратурная творчасць становілася палітычнай дзейнасцю.

⁶ Публицистика белорусских народников. Со ст. С.Александрович, И.Александрович. Минск, 1983.

⁷ Багушэвіч Ф. Творы. Укл. Я.Янушкевіч. Минск, 1998. С. 22.

⁸ Недасека Н. 1917-47 // Сп адчын а 1997. №3.

Такім чынам, можна адзначыць, што да афармлення ўласна беларускай культурнай традыцыі моцна прычынілася як ідэалогія лібералізму ў яе беларуска-літоўскім варыянце, так і сацыялістычная ідэалогія ў выглядзе народніцкіх ідэй. У беларускай гісторыі праявілася агульнаеўрапейская тэндэнцыя, якую адзначыў яшчэ Эрык Хабсбаўм. Вядомы даследчык прыйшоў да высновы, што нацыяналізм на працягу амаль усяго 19 ст. быў звязаны менавіта з ліберальнымі і радыкальнымі рухамі⁹.

У 80-90-ыя г. 19 ст. у Беларусі і Літве пачала распаўсюджвацца сацыял-дэмакратычная мадэль сацыялістычнай ідэалогіі, якая хутка набывала нацыянальную афарбоўку. Найбольш уплывовымі сацыялістычнымі партыямі ў Беларусі і Літве на пачатку 20 ст. былі Польская сацыялістычная партыя (ППС) і Жыдоўскі рабочы саюз (БУНД). Апошні фактычна манопалізаваў рабочы рух. Пашыраліся ўплывы велікарасійскіх сацыялістычных партый (РСДРП і ПСР).

Першай палітычнай беларускай арганізацыяй стала Беларускае рэвалюцыйнае партыя, заснаваная Вацлавам Іваноўскім. Праіснавала яна нядоўга. У 1903 г. на змену ёй прыйшла Беларускае рэвалюцыйнае Грамада. Абедзве гэтыя арганізацыі больш нагадвалі інтэлігенцкі клуб, чым партыю¹⁰. Пераўтварэнню “клуба” ў сапраўдную палітычную партыю спрыяла рэвалюцыя 1905-1907 гг., у якой яна дзейнічала пад назвай Беларускай сацыялістычнай Грамады (БСГ).

Ля вытокаў палітычнага этапа беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння стаялі Вацлаў Іваноўскі, браты Іван ды Антон Луцкевічы, Алесь Бурбіс, Францішак Умястоўскі і Вацлаў Ластоўскі. Звычайна з БСГ звязваюць першыя крокі беларускага сацыял-дэмакратычнага руху. Аднак аналіз тэарэтычных пазіцый і практычнай дзейнасці БСГ у перыяд рэвалюцыі сведчыць пра іншае. БСГ працягвала традыцыі беларускіх народнікаў. Сацыял-дэмакратызм гэтай партыі “насіў фрагментарны характар, выяўляўся хутчэй у тэндэнцыях”¹¹. Спалучэнне сацыялістычнай ідэалогіі, заснаванай на тэорыі марксізму, з беларускім нацыянальным рухам было амаль немагчымым, таму што ў Беларусі не сфармаваўся нацыянальны пралетарыят. Беларускае сацыялістычнае арганізацыі непазбежна зыходзілі на народніцкія пазіцыі, паколькі маглі арыентавацца толькі на сялянства, асабліва на яго бяднейшую частку.

У перыяд рэвалюцыі 1905-1907 гг. у дзейнасці БСГ спалучаліся сацыяльныя і нацыянальныя пытанні. Але выразна дамінаваў сацыяльны кампанент. Нацыянальнае пераважна было толькі формай для прапаганды сацыяльных ідэй.

На другім з’ездзе ў студзені 1906 г. БСГ абвясціла сябе “партыяй працавітай беднаты Беларускага краю без адрознення нацыянальнасцяў”. Гэтая перамена была выклікана дамінаваннем класавага падыходу. Але не толькі ім. З улікам далейшай дзейнасці кіраўнікоў БСГ праграмныя змяненні можна ахарактарызаваць як пэўную эвалюцыю разумення нацыі ў накірунку ад этнакультурнай арганізацыі да палітычна-тэрытарыяльнага аб’яднання. Магчыма, дачыненне да гэтага мелі т.зв. “краёўцы”, якіх можна лічыць прадаўжальнікамі ліцвінскай традыцыі.

Краёвая ідэалогія нарадзілася ў асяроддзі ліцвінскай шляхты, прадстаўнікі якой адчувалі сваю прыналежнасць адначасова да розных этнасаў. Галоўным пастулатам

⁹ Хабсбаўм Э. Век империи .1875-1914. Ростов-на-Дону, 1999. С. 210.

¹⁰ Turon & J. PFS wobec białoruskiego ruchu rewolucyjnego w latach 1902-1906 // Studia polsko-litewsko-białoruskie. Pod red. J. Tomaszewskiego i in. Warszawa, 1988. S. 106; tenże Waclaw Iwanowski i odrodzenie Białorusi. Warszawa, 1992. S. 25-34.

¹¹ Кароль А. Ля вытокаў беларускай сацыял-дэмакратыі // Беларуская мінуўшчына. 1996. № 5. С. 15.

краёвай ідэалогіі быў пастулат палітычнай нацыі. На думку краёўцаў, усе, хто ўсведамляў сябе “грамадзянамі Краю”, належалі да адзінай нацыі незалежна ад этнічнага паходжання і культурнай прыналежнасці. Падобнае ўсведамленне не перашкаджала адптам краёвасці працаваць у рэчышчы розных этнічных рухаў¹². Усё гэта дазваляе для перыяду 1907-1915 гг. ужываць тэрміны “беларускія” або “польскія краёўцы”. Сацыяльна-палітычная свядомасць краёўцаў грунтавалася на ідэях лібералізму.

Адным з ідэолагаў беларускіх краёўцаў быў Раман Скірмунт, чые погляды набліжаліся да праграмы кансерватыўна-ліберальнай партыі “Союз 17 октября”. У І Дзяржаўнай думе Р.Скірмунт разам з князем Геранімам Друцкім-Любецкім, біскупам Эдвардам фон дэр Ропам, Баляславам Ялавецкім і інш. утварылі т.зв. “Тэрытарыяльнае кола”, якое адстойвала інтарэсы Беларуска-літоўскага краю. Аналіз іх дзейнасці дазволіў Янку Запрудніку заявіць пра беларускасць гэтых дзячоў¹³. Безумоўна, як краёўцы яны працавалі і для Беларусі.

У 1907-1908 гг. Р.Скірмунт спрабаваў стварыць Краёвы Саюз, які павінен быў аб’яднаць беларускую, польскую і літоўскую нацыянальныя партыі. Аднак сацыяльны радыкалізм кіраўніцтва БСГ не спрыяў палітычным кантактам з беларускімі краёўцамі. Спраба стварэння беларускай ліберальнай партыі аказалася перадачасовай. Тым не менш ва ўмовах спаду рэвалюцыйнага руху менавіта лібералізм стаў палітычнай асновай для наладжвання адносін паміж рознымі плынямі беларускага руху.

Пасля самароспуску БСГ у 1906 г. цэнтрам беларускага руху стала штотыднёвая газета “Наша Ніва”. Яе галоўнай задачай была барацьба за нацыянальна-культурнае Адраджэнне Беларусі, захаванне і збіранне ўсіх нацыянальных сіл. У камбінацыі сацыяльнага і нацыянальнага на першы план пачаў выходзіць нацыянальны кампанент. Радыкалізм былых кіраўнікоў БСГ, якія цяпер узначальвалі рэдакцыю “Нашай Нівы”, адышоў у мінулае. Аналіз публікацый галоўнай беларускай газеты ў перыяд 1907-1915 гг. сведчыць, што ў новых умовах іх погляды па агульнапалітычных пытаннях і нават па аграрнай праблеме прычыпова не розніліся ад поглядаў беларускіх краёўцаў – прыхільнікаў памяркоўнага лібералізму¹⁴.

Лібералізацыя поглядаў былых кіраўнікоў БСГ стварала магчымасці для палітычных кантактаў дзеля кансалідацыі ўсіх нацыянальных сіл. У міжрэвалюцыйны перыяд у доме княгіні Марыі Магдалены Радзівіл, фундатаркі шматлікіх беларускіх і літоўскіх культурных праектаў, адбыліся сустрэчы і перамовы паміж Раманам Скірмунтам, з аднаго боку, і братамі Луцкевічамі, Вацлавам Іваноўскім і Аляксандрам Уласавым з другога¹⁵. Гэтыя кантакты спрыялі пўнаму паразуменню на грунце нацыянальна-культурнага Адраджэння. У прыватнасці, яны забяспечылі фінансавую падтрымку беларускіх культурных ініцыятываў з боку прадстаўнікоў арыстакратычных колаў Беларусі.

Імкненне да кансалідацыі нацыянальных сіл, спалучанае з прапагандай лібералізму, спрыяла далейшай эвалюцыі і разумення нацыі як палітычнай катэгорыі.

¹² См. Янку К. А. “Краёвасць” у беларускай і літоўскай гісторыі // Беларускі гістарычны агляд. Менск, 1997. Т.4. Сш 1-2 (6-7).

¹³ Запруднік Я. Дваранства і беларуская мова // Беларусь. Кн.2, Менск, 1992. С.29-36.

¹⁴ Колян У. “Наша Ніва” // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.5. Мінск, 1999. С.315.

¹⁵ Łąy szonek O., Zięła A. Radziwiłłowa z Zawiszów // Polski Słownik Biograficzny. T. 30. S. 398-399.

Пра гэта сведчыць тайнае выданне беларусамі ў Вільні штодзённых рускамоўнай “Вечерней газеты” (1911-1915) і польскамоўнага “Kuriera krajowego” (1912-1914)¹². Кіраўнікі беларускага руху зразумелі, што сацыяльная прастора беларускамоўнай прапаганды абмежавана галоўным чынам вёскай. Прапаганда беларускай ідэі на рускай і польскай мовах пашырала сацыяльныя і культурныя межы нацыянальнага руху. Паступова пераадольвалася этналінгвістычная і сацыяльная (сялянская) абмежаванасць разумення беларускай нацыі.

Можна выказаць меркаванне, што менавіта палітычная трактоўка нацыі давала беларускай нацыянальнай ідэі шанс знайсці масавую падтрымку сярод насельніцтва Беларусі. Справа ў тым, што працэс мадэрнізацыі грамадства (у Э.Хабсбаўма: дэмакратызацыі), які ламаў традыцыйную саслоўную структуру і рыхтаваў грамадскасць да прыняцця новых ідэалогій (у т.л. і нацыянальнай), у Беларусі адбываўся вельмі марудна. Яго затрымлівала захаванне шэрагу абмежаванняў у сацыяльна-эканамічнай і палітычнай сферах, уведзеных яшчэ Міхаілам Мураўёвым. Расійскія ўлады, як быццам, спрабавалі “закансерваваць” грамадства Беларускага краю. Міхал Ромэр, які на пачатку 20 ст. параўноўваў Беларусь і “этнаграфічную” Літву, заўважыў, што ў апошняй “у сто разоў менш саслоўнасці, чым у яе ўсходняй суседкі – Беларусі, дзе не развіваецца ні буйная прамысловасць, ні моцная сярэдняя зямельная ўласнасць”¹⁶. Замаруджанасць працэсу мадэрнізацыі затрымлівала фарманне т.зв “сярэдняга класа”, які ў другой палове 19 ст. з’яўляўся галоўным апірышчам нацыянальных рухаў у Еўропе¹⁷. Беларуская нацыянальная эліта абаперцілася на гэтую сацыяльную сілу не магла. Тым не менш, развіццё нацыянальнага руху працягвалася.

У т.зв. “нашаніўскі перыяд” (1906-1915) беларускае Адраджэнне дасягнула значных поспехаў. У гэты час аформіліся тры з чатырох, паводле Энтані Сміта¹⁸, асноўных кампанента нацыяналізму. Гэта ідэя самабытнай беларускай гісторыі, усведамленне прыналежнасці да адметнага культурнага тыпу, дзе асабліва важную ролю адыгрывае беларуская мова, і ўяўленне пра тэрытарыяльныя межы рассялення нацыі. Чацвёрты кампанент - уласная нацыянальная палітыка – прысутнічаў толькі часткова.

Умацаванне палітычных пазіцый стрымлівалася адсутнасцю беларускай палітычнай партыі. “Наша Ніва” цалкам замяніць партыю не магла. Палітычны кантакт з шырокімі коламі насельніцтва быў страчаны. Месца сацыяльна-палітычнай праграмы беларускага руху заняла праграма нацыянальная. Між тым толькі спалучэнне нацыянальнай ідэалогіі з папулярнымі сацыяльнымі лозунгамі дазваляла разлічваць на стварэнне шырокай сацыяльнай базы беларускага руху. Лібералізм, які спрыяў далучэнню да беларускага Адраджэння прадстаўнікоў вышэйшых колаў грамадства, не мог стаць асновай масавага руху, паколькі ў Беларусі, як ужо адзначалася, так і не сфармаваўся моцны сярэдні клас. Кансерватыўная ідэалогія толькі эпизадычна мела дачыненне да беларускага руху. Што датычыць сацыялізму, які хутка павялічваў колькасць сваіх прыхільнікаў, то ў Беларусі сацыялістычная ідэалогія распаўсюджвалася пераважна як польская, жыдоўская і вялікаруская.

¹² Смелянчук А. Краёвац Антон Луцкевіч // Гістарычны альманах. Гародня, 1998. № 1. С.27-44.

¹⁶ Römer M. Litwa... S. 55.

¹⁷ Хабсбаум Э. Век и миф ин... С. 237.

¹⁸ Сміт Э. Нацыяналізм у XX ст. Менск, 1995. С. 12-13

Сацыялістычны рух быў прадстаўлены ППС, БУНДам, меншавікамі і бальшавікамі. Гэтыя партыі разам з вельмі ўплывовай Партыяй сацыялістаў-рэвалюцыянераў (ПСР) праблему беларускага нацыянальна-культурнага і палітычнага Адраджэння ігнаравалі. Адсутнасць беларускай партыі, якая б паспрабавала спалучыць папулярныя сацыялістычныя лозунгі з нацыянальнай ідэяй, рабіла беларускі рух аўтсайдэрам у міжпартыйным і міжнацыянальным саборніцтве за ўплывы сярод насельніцтва.

Беларускі сацыял-дэмакратычны рух фактычна распачаўся ў 1915 г. утварэннем у Вільні Беларускай сацыял-дэмакратычнай работніцкай групы. Яе ўзначаліў Антон Луцкевіч. З'яўленне гэтай арганізацыі, магчыма, было вынікам пэўнага расчаравання беларускіх дзеячоў расійскім лібералізмам, які ад пачатку вайны заняў вялікадзяржаўныя пазіцыі.

Падзеі першай сусветнай вайны прычыніліся да тэрытарыяльнага раз'яднання беларускага руху. Пасля акупацыі Вільні нямецкімі войскамі цэнтрам руху на захад ад фронту стаў Беларускі народны камітэт, які ўзначаліў Антон Луцкевіч. На ўсходзе ролю кіраўнічага органа адыгрываў Менскі адзел Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны. Ягоным кіраўніком з канца 1916 г. быў Раман Скірмунт. На тэрыторыі, дзе гаспадарылі расійскія ўлады, спробы арганізацыі сацыялістычнай партыі (у выглядзе адноўленай БСГ) распачаліся толькі пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г.

Ліквідацыя самадзяржаўя выклікала актывізацыю нацыянальных рухаў. На чале Расіі апынуўся ўрад лібералаў, што адразу ўзмацніла ліберальную тэндэнцыю ў беларускім руху. У сакавіку 1917 г. у Менску адбыўся з'езд беларускіх арганізацый, дзе яны аб'ядналіся на платформе лібералізму. Прадстаўнікі БСГ, якая хутка аднаўляла свае ўплывы ў беларускім руху, пагадзіліся на кіраўніцтва з боку лібералаў. Утвораны на з'ездзе Беларускі Нацыянальны камітэт узначаліў Р.Скірмунт. Дэлегаты спадзяваліся, што ён здолее дамовіцца з расійскімі лібераламі аб аўтаноміі Беларусі. Аднак Часовы ўрад не жадаў абмяркоўваць беларускае пытанне.

Перыяд паміж лютым і кастрычнікам 1917 г. быў часам хуткай радыкалізацыі шырокіх масаў насельніцтва, якія далучаліся да актыўнай палітычнай дзейнасці. Для большасці насельніцтва Беларусі ідэя сацыяльнай рэвалюцыі была значна больш прыцягальнай, чым ідэя нацыянальнага самавызначэння. Гэта было адным з вынікаў дамавання сацыялістычных лозунгаў у вялікарускай афарбоўцы. Наступаў час панавання кан'юктурных сацыяльна-палітычных праграм, разлічаных пераважна на пашырэнне партыйных уплываў і доступ да ўлады. Вясновае сялянскія з'езды і летнія выбары ў гарадскія думы паказалі, што палітычнымі лідэрамі ў Беларусі з'яўляюцца эсэры, меншавікі, бундаўцы і бальшавікі. Пазіцыі агульнарасійскіх палітычных партый яшчэ больш узмацніліся пасля ўваходжання сацыялістаў у Часовы ўрад.

У беларускім руху на першыя пазіцыі паступова выйшла БСГ. У чэрвені адбылася партыйная канферэнцыя, якая абвясціла галоўнай мэтай устанавленне сацыялізму шляхам рэвалюцыі. У сярэдзіне 1917 г. колькасць сяброў БСГ дасягнула 5000 чалавек¹⁹. На ліпеньскім з'ездзе беларускіх арганізацый прадстаўнікі БСГ дамагліся роспуску БНК і ўтварэння новага кіраўнічага органа, які складаўся толькі з сацыялістаў. Яны спадзяваліся на падтрымку ідэі палітычнай самастойнасці Беларусі расійскімі сацыялістамі. Аднак удзел беларускіх прадстаўнікоў у Дзяржаўнай і

¹⁹ Бін М., Рудо віч С. Беларуская сацыялістычная прамада // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск 1993. Т.1. С.412.

Дэмакратычнай нарадах (жнівень і верасень 1917) паказаў беспадстаўнасць гэтых надзей²⁰.

У кастрычніку 1917 г. уладу ў Расіі захапілі бальшавікі. Яны хутка ўмацоўвалі свае пазіцыі і ў Беларусі. Абвастранне палітычнага супрацьстаяння, унутраныя супярэчнасці, нарэшце, розніца ў адносінах да бальшавіцкага перавароту прывялі да расколу БСГ. Частка беларускіх сацыялістаў пакіравала ў бок бальшавікоў, хаця тыя адназначна варожа ставіліся да беларускага нацыянальнага Адраджэння. Насуперак абвешчанаму праву нацый на самавызначэнне бальшавікі, фактычна, занялі вялікадзяржаўныя пазіцыі.

Пасля паражэння кандыдатаў ад беларускіх арганізацый на выбарах ва Устаноўчы сход задача яднання беларускіх нацыянальных сіл ізноў стала ў парадак дня. Глебай для яднання стала ідэя незалежнай Беларускай дзяржавы. На пачатку 1918 г. гэтую ідэю падтрымлівалі як сацыялісты, так і лібералы, аб'яднаныя ў Менскім Беларускім Прадстаўніцтве²¹, якое ўзначаліў Раман Скірмунг.

25 сакавіка 1918 г. была абвешчана незалежная Беларуская Народная Рэспубліка. Аднак ідэя БНР не атрымала масавай падтрымкі. Нацыянальная праграма, нават спалучаная з сацыялістычнай (у варыянце БСГ) ідэалогіяй, аказалася менш прывабнай, чым прапаганда расійскіх бальшавікоў або эсэраў.

Такім чынам, у 19 ст. палітычная ідэалогія, у першую чаргу, лібералізм і сацыялізм у народніцкім варыянце, паспрыялі станавленню беларускай культурнай традыцыі. У ідэалогіі беларускага культурнага наапаўнення адчуваліся таксама пэўныя элементы кансерватызму, што спрыяла далучэнню да беларускага культурнага Адраджэння асобных прадстаўнікоў вышэйшых колаў грамадства.

На рубяжы стагоддзяў беларуская нацыя (у палітычным сэнсе) знаходзілася толькі на пачатку свайго фармавання. Яна існавала, галоўным чынам, як пэўная тэндэнцыя ідэйных пошукаў нацыянальнай эліты. Народны пратанацыяналізм (тэрмін Эрыка Хабсбаўма²²) як пачуццё калектыўнай прыналежнасці да нацыі быў досыць слабым. Нават сама назва “беларусы” яшчэ не мела ўласна нацыянальнага зместу і выкарыстоўвалася часцей як тапонім. Значная частка жыхароў паўночна-заходняй і цэнтральнай Беларусі называлі сябе “тугэйшымі”²³. Тугэйшасць уяўляла сабой досыць цікавы феномен масавай свядомасці насельніцтва Беларусі эпохі нацыянальных рухаў. Яго можна трактаваць як падсвядомае імкненне пазбегнуць нацыянальнага самавызначэння, але захаваць пачуццё ўласнай адметнасці ад палякаў і рускіх. Пераважалі сацыяльныя і канфесійныя формы самаідэнтыфікацыі.

У гэтай сітуацыі з улікам працэсу дэмакратызацыі грамадства пашырэнне нацыянальнай ідэі гарантавалася яе спалучэннем з папулярнымі палітычнымі ідэалогіямі або кан'юнктурнымі сацыяльна-палітычнымі праграмамі. Ролю каталізатара нацыянальнага руху на рубяжы стагоддзяў магла адыграць сацыял-дэмакратычная мадэль сацыялістычнай ідэалогіі або, па меншай меры, сацыялістычныя лозунгі. І ўжо на пачатку 20 ст. з'яўляецца беларуская палітычная партыя, у назве якой ужываецца слова “сацыялістычная”. Аднак ва ўмовах адступлення рэвалюцыі, адчуваючы слабасць уласных палітычных пазіцый і

²⁰ Рудовіч С. Пошукі шляхоў да беларускай дзяржаўнасці (1917) // Беларускі гістарычны часопіс. 1995 №4. С. 36.

²¹ Галлеўскі В. Зьбегару скага палітычнага жыцця ў Менску. 1917-1918 // Спадчына. 1997. №5.

²² Хабсбаўм Э. Нацыя і нацыяналізм. Пасля 1870 г. Санкт-Пецярбург, 1998. С. 75-80.

²³ Церашковіч П. Чакані і. Беларусы // Эцыкл апісання гісторыі Беларусі. Мінск, 1994. Т.1. С. 472.

ўсведамляючы незавершанасць этапа культурнага наапапення, беларускія патрыёты галоўную ўвагу звярнулі на культурную дзейнасць. Менавіта нацыянальная праграма, спалучаная з ідэалогіяй лібералізму, павінна была, на іх думку, аб'яднаць усе беларускія элементы грамадства і па "вертыкалі", і па "гарызанталі". Газета "Наша Ніва" стала сімвалам беларускага культурнага Адраджэння. Аднак для "нашаніўскага перыяду" характэрна пэўная недаацэнка ролі палітычнай працы сярод шырокіх колаў насельніцтва.

Задачы кансалідацыі нацыянальных сіл па сацыяльнай "вертыкалі" найбольш адпавядала ідэалогія лібералізму. Яе пашырэнне сярод нацыянальнай эліты і сапраўды паспрыяла пэўнаму поспеху ў вырашэнні гэтай задачы. Сярод эліты расло разуменне нацыі як палітычнага саюза (аб'яднання) тых, хто звязваў сваю будучыню з Беларуссю. Аднак распаўсюдзіць палітычнае разуменне нацыі, якое напазбежна прыводзіла да ідэі незалежнай нацыянальнай дзяржавы, сярод шырокіх масаў насельніцтва не атрымалася. Аказалася немагчымым арганізаваць масавы беларускі рух толькі з дапамогай нацыянальных лозунгаў. Не паспрыяла гэтаму і палітычная ідэалогія. Не мог беларускі рух разлічваць і на такую мабілізуючую шырокія масы сілу як рэлігія. Пераважная большасць каталіцкага і праваслаўнага духавенства была настроена супраць беларускага Адраджэння.

Напярэдадні вызначальнага перыяду 1917-1918 г. беларуская нацыянальная ідэя не была спалучана ні з рэлігіяй, ні з папулярнай сацыяльна-палітычнай праграмай. У выніку нешматлікія беларускія арганізацыі па ступені рэальнага ўплыву на масы не былі ў стане канкураваць ні з агульнарасійскімі партыямі, ні з польскімі або жыдоўскімі партыйнымі арганізацыямі. Адсутнасць масавай падтрымкі беларускай ідэі не дазволіла выкарыстаць выгадную геапалітычную сітуацыю дзеля дасягнення незалежнасці.